

POSTMODERNİZM VE HUKUK

Yard. Doç. Dr. Ülker Yükselbaba*

Postmoderni Anlamaya Giden Yol: Modernliğe dair

Modern kelimesi köken olarak Latince ‘Modernus’ kelimesinden gelmektedir. M.S. 5. Yüzyılda Roma’da kullanılan bu kelime Hristiyanlığın kabul edilmesinden sonra yeni durumu eski Pagan dönemden ayırmak için kullanılmıştır.¹ Bugün genel olarak iki anlamda kullanılır: Bugüne, yaşadığımız çağa ait olan ve yeni olana işaret eder.

Modernite kavramı ise belirli bir yaklaşım tarzını ifade eder: Kaba bir genellemeyle insanın aklını kullanarak kendi kaderini belirleyebileceği, diğer bir ifadeyle insanın özne oluşunun merkezde yer alması, bununla birlikte evrenin ve dünyanın akılcı yöntemlerle anlaşılabilirliğini savunan bir yaklaşım tarzıdır.² Modernlik kavramı ise modern adına yapılan, ortaya çıkan tüm değişim dönüşümleri kapsar şekilde bir soyutlamadır. Modernite, modern ve modernlik kavramları birçok bağlamda üst üste çakıştığı için yazı boyunca hepsini tek bir anlamda, modern dönem ve özelliklerini kapsar şekilde kullanacağım.

Genellikle 15. ile 20. yüzyıl arasına³ yerleştirilen modernlik, 15. yüzyıldan itibaren Avrupa’nın ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal alanda yaşadığı büyük ve köklü değişiklikleri ifade eder, buna paralel olarak farklı kriterler farklı tarih dilimlerini işaret edebilmektedir. Siyaset felsefesi ve sosyolojisi çalışmalarıyla tanınan Marshall Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor* adlı kitabında modernliğin tarihini üç evreye ayırır: İlk evre 16. Yüzyılın başlarından 18. Yüzyılın başına kadar olan dönemdir. Bu dönem *pre-modern* olarak adlandırılır. İkinci evre ise 1790’ların büyük devrimci dalgasıyla başlar. 1789 Fransız Devrimi toplumsal ve siyasal altüstlerin yaşandığı bir çağın başlangıcıdır. *Klasik modern* olarak adlandırılan bu evreyi, *geç modern* dönem izler. 20. Yüzyıl modernleşme sürecinin neredeyse tüm dünyayı sardığı bir ve gözaltıcı başarıların elde edildiği bir dönemdir.⁴Bu süreç aynı zamanda kaotiktir; her şey

* İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Murat Baran, “Avrupa’da Gelişen Modernlik ve Modernleşme Anlayışları ve Bu Anlayışların Türkiye’ye Yansımalarına Tarihi Sosyolojik Açından Bakış,” *Turkish Studies, International Periodical for the Languages and History of Turkish or Turkic*, Vol.8/11, Fall 2013, p.59.

² Abdulvahap Akıncı, “Modern Ulus Devletlerin Doğuşu,” *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:34, Aralık 2012, s. 62.

³ Bu konuda bkz. Robert Hollinger, *Postmodernizm ve Sosyal Bilimler*, Çev. Ahmet Cevzici, İstanbul, Paradigma Yayıncılık, 2005, s.37.

⁴ Marshall Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, Çev. Ümit Altuğ, Bülent Peker, 10. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları, s.29; Berman’ın bu ayırımına pre modern/klasik modern/ geç modern adlandırmasını yapan Peter Osborne, “Modernity is a Qualitative, not a Chronological Category: Notes on the Dialectics of Differential Historical Time,”

yerinden olmuş ve yenide çok yenidir. Berman modernliği akıcı üslubuyla şu şekilde anlatır:

Bugün, dünyanın her köşesindeki insanlarca paylaşılan hayati bir deneyim tarzı; başka bir deyişle uzay ve zamana, ben ve ötekilere, yaşamın imkânları ve zorluklarına ilişkin bir deneyim tarzı. Bu deneyim yığınının modernlik diye adlandırmak istiyorum. Modern olmak, bizlere serüven, güç, coşku, gelişme, kendimizi ve dünyayı dönüştürme olanakları vaat eden: ama bir yandan da sahip olduğumuz her şeyi, bildiğimiz her şeyi, olduğumuz her şeyi yok etmekle tehdit eden bir ortamda bulmaktır kendimizi. Modern ortamlar ve deneyimler coğrafi ve etnik, sınıfsal ve ulusal, dinsel ve ideolojik sınırların ötesine geçer; modernliğin, bu anlamda insanlığı birleştirdiği söylenebilir. Ama, paradoksal bir birliktir bu, bölünmüşlüğü birliğidir. Bizleri sürekli parçalanma ve yenilenmenin, mücadele ve çelişkinin, belirsizlik ve acının girdabına sürükler. Modern olmak, Marx'ın deyişiyle "katı olan her şeyin buharlaşıp gittiği" bir evrenin parçası olmaktır.⁵

Modernlik süreci dört temel devrimle kendini gösterir: Newton tarafından başlatılan Bilimsel Devrim, iktidarın meşruiyetini halka dayandıran Siyasal Devrim, aklın üstünlüğüne vurgu yapan Kültürel Devrim ve kitlesel üretimi gerçekleştiren ve işçi sınıfını ortaya çıkaran Sanayi Devrimi'dir. Rönesans ve Reform hareketleri neticesinde oluşan Aydınlanma akılcılığı ile modernitenin fikri altyapısını oluşturmuştur⁶.

Modernitenin temel vurgusu, insanı köleleştirdiğine inanılan gelenek ve dinin bağlayıcılığın kurtularak, bireysel ve toplumsal yaşamı aklın önderliğinde yeniden anlamlandırma ve kurmaktır. Modernitenin ürettiği temel değer kavramları ve olgular arasında; akılcılık, bireyselleşme, sekülerizm, bilimsellik, pozitivizm, kentleşme, sanayileşme, laiklik, bürokrasi, demokrasi, ulus devlet sayılabilir. Modernite, Aydınlanma felsefesiyle ortaya çıkan; insanlığı içinde bulunduğu bağınazlıktan hurafelerden; geri kalmışlıktan kurtarmayı amaçlayan; toplum bilimlerinde insan uygarlığının genellikle sanayileşme ve laikleşme aracılığıyla uğradığı ekonomik, siyasal ve toplumsal bir dönüşümdür ve ilerleme olgusunu temel alarak insanlığın gittikçe daha iyi ve üstün amaca doğru hareket ettiğini kabul eder. Modernite, farklılaşmaya zemin hazırlayan akılcılığa ve aklın yaratıcılığına vurgu yapsa da, toplumsal ve siyasal yapı da tekçi, bütünlleştirici, birleştirici ve homojen politikaların varlığını gerekli görür⁷.

Modernitenin en önemli özelliklerinden biri insan aklına verilen aşırı önemdir. Bu önemin ardında Aydınlanma döneminin harekete geçirdiği sarsaklar yatmaktadır. Diğer bir deyişle modernite ve kapitalizmin temel ilkeleri Aydınlanma içinde üretilmiştir. Bu ilkeler akıl, bireycilik, özgürlük, evrensellik, insan doğasının aynılığı, ampirizm, bilimcilik, laiklik şeklinde sıralanabilir.

Postmodernism and the Re-reading of Modernity, Ed. Francis Barker, Peter Hulme, Margaret Iversen, Manchester, Manchester University Press, 1992, pp.25-26.

⁵ Berman, Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor, s.27.

⁶ Gamze Aslan Yaşar, "Ortaçağdan Günümüze "Modernite": Doğuşu ve Doğası", Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 4, Sayı 7, Aralık 2011, s.10. (10-26)

⁷ Yaşar, "Ortaçağdan Günümüze "Modernite": Doğuşu ve Doğası", s.11; Yasemin Işıktaç, Hukuk Felsefesi, 4. Bs., İstanbul, Filiz Kitabevi, 2015, ss.376-378.

Yasakoyucu Modern

Eski olana, geleneğe, eski yöntem ve inançlara savaş açan modernizm ve kapitalizm, yıkıcı ve aynı oranda da kurucu bir güç olarak Rönesans, reform ve bilimsel devrimin karşılıklı etkileşimiyle ortaya çıktı⁸. Doğa üzerinde bilimsel hakimiyet, kaynakların kıtlığından, yoksulluktan ve doğal afetin rastgele darberlerinden kurtuluşu vaat ediyordu⁹. Modernizm nesnel ve evrensel bilim düşüncesi, buna bağlı olarak evrensel ahlak ve hukukun olabilirliği temel parametrelerdir¹⁰. Modern toplum, geleneksel toplumdan kökten bir kopuşu ifade eder. İnsanlığın doğa ile ilişkisi, ona tabi olmak değil, kendi fiziksel çevrelerini denetlemek ve dönüştürmek çabası haline gelmiştir¹¹.

Genel olarak pozitivist, teknoloji merkezli ve rasyonalist eğilimli olarak algılanan modernite ve doğrusal gelişmeye ve mutlak doğrulara inançla, toplumsal düzenin rasyonel biçimde planlanmasıyla ve bilgi ve üretimin standartlaştırılmasıyla özdeşleştirilir¹². Modernite düşüncesi, bir aydınlanma projesi olarak sürekli ve doğrusal bir ilerleme anlayışı üzerine oturmaktadır. Modernistler, insan aklının gücüyle sürekli gelişeceğini ve bu gelişmenin daha iyi bir dünyaya götüreceğine düşünmektedirler. İlerleme sadece bilimsel alanla tanımlanmamış ve siyasal ve toplumsal alanda da insan aklı ve iradesinin toplum, ahlak, hukuk gibi başka konularda da değiştirme gücüne inanılmıştır¹³. Geleneksel tarım toplumundan modern topluma geçebilmek için toplumsal ilişkilerin zaman ve mekan bağlamında yeniden yapılandırılmıştır. Modern toplum insanları yer bağlamlarından kopartarak daha belirsiz, daha aralıklı bir zaman ve mekan bağlamına oturtmuştur. Bu ise insanların bilmedikleri yeni riskler ve tehditler demektir. Toplum bu riskleri ve tehditleri bertaraf etmek için yeni mekanizmalar geliştirir: Güçlü bir gelecek ideolojisi ve bunu gerçekleştirmeye yönelik uzmanlıkların oluşumu, bilime ve uzmanlıklara güven ile insan ilişkileri için yeni semboller sistemi kurulur¹⁴. Bu ilerlemenin, aydınlanma felsefesine göre belli bir amacı vardır; söz konusu amaç, ideal toplum düzeni olarak ifade edilmektedir. Bir ideal toplum düzenini varsaymak aynı zamanda bir mutlak gerçek kavramını düşünce sistemine sokmak demektir. Modern toplumun felsefesinin başlangıcı sayılabilecek doğal toplum ve doğal hukuk kavramları bir tür laikleştirilmiş mutlak gerçek düşüncesinin yansıması olarak kabul edilmektedir. Modernleşme, herşeyden önce laik bir hareket olma özelliği taşımaktadır. Böylece bilim ve bilgilene Tanrısal bir süreç olmaktan çıkarılmış, akıl temelli

⁸ Fatmagül Bertkay, "Küreselleştikçe Parçalanmış Bir Dünyanın Düşünsel İzdüşümü: Postmodernizm," İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Yayın No:21-22, Ekim 1999-Mart 2000, s.1.

⁹ David Harvey, Postmodernliğin Durumu, Çev. Sungur Savran, İstanbul, Metis Yayınları, 1997, s.25.

¹⁰ Seyfettin Aslan, Abdullah Yılmaz, "Modernizme Bir Başkaldırı Projesi Olarak Postmodernizm," C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 2, S.96; Hollinger, Postmodernizm ve Sosyal Bilimler, s.17-18.

¹¹ Alex Callinicos, Postmodernizme Hayır: Marksist Bir Eleştiri, Çev. Şebnem Pala, Ankara, Ayraç Yayınevi, 2001, s.53.

¹² Harvey, Postmodernliğin Durumu, s.2; Ayrıca bk. Callinicos, Postmodernizme Hayır: Marksist Bir Eleştiri, s.53 vd.

¹³ Bertkay, "Küreselleştikçe Parçalanmış Bir Dünyanın Düşünsel İzdüşümü: Postmodernizm," fs.2-3. Ayrıca bkz. Rukiye Akkaya Kia, Moderniteden Postmoderniteye Egemenlik ve Hukuk, 2. Bs., İstanbul, Beta Yayınları, 2011, s.1-2.

¹⁴ İlhan Tekeli, Modernite Aşılırken Siyaset, Ankara, İmge Kitabevi, 1999, ss.27-28.

bir insan özelliği olma konumuna getirilmiştir¹⁵. Artık her şey aklın ölçüsüne vurulup, fiziksel dünyada deneylenerek elde edilecek bilgiye dayandırılacaktır¹⁶. Aklın önderliğinde yeni bir toplum anlayışında devlet ve hukukun ölçütü de akıldır ve modern çağı diğer tarihsel dönemlerden ayırt eden de budur¹⁷. Tabii bunları kapitalizmin yarattığı ekonomik ve siyasi dönüşümlerle de birlikte değerlendirmek gerekir.

Modern devlet ve hukuk birbirinden ayrı olarak düşünülemez ve incelemez. Evrensellik, tarih bilinci, ilerlemeye duyulan inanç, bilimin hakikatı bulmada üstünlüğü ve aklın her şeyde ölçü ve belirleyen olarak kabul edilmesi modernitenin değerleri olarak toplumsal düzenin kuruluşunda temel ilkelerdir. Dahası Batı'nın bunlar üzerinde yükselttiği toplum, devlet ve hukuk protiplerinin diğer coğrafyalar için de en iyisi olduğu kabul ettirilmiştir başka türlü süsünün imkânsız, geri kalmış ya da eksik örnekler olduğu ileri sürülmüştür. Bu çerçevede modern hukuk hem moderniteyi açıklar, hem de sistemin değerlerini taşır¹⁸.

Modern devlet, sosyal sözleşme kuramlarında temellendirilmiş ve bu kurum modern devletin temel ilkelerini oluşturmuştur. Halk, egemenliğin kaynağına olarak kabul edilmiş ve fakat egemenlik halk tarafından devredilmiştir. Yasa yapma yetkisi egemenindir. Buradan çıkan sonuç dünyevileştirilmiş bir egemenlik ve yasalarlardır. Halk iktidarın kaynağı olduğu gibi, yasaların kaynağıdır da. Özerkleşmiş iradesi ile yeni toplumsal düzenin merkezinde duran birey, toplumsal düzenin sağlanmasında kaynağı kendisi olan hukukla, akla uygun, keyfiyete, gücün tahakkümüne son veren bir düzen oluşturacaktır. Bu aynı zamanda hukukun kolayca içselleştirilmesini getirir¹⁹. Bu süreci Giddens şöyle ifade eder:

“modernliğin dinamikleri zaman ve uzamın ayrılmasından ve toplumsal yaşamın kesin bir zaman dilimlendirmesini sağlayacak biçimlerde yeniden birleşmelerinden, toplumsal sistemlerin yerinden çıkarılmasından ve toplumsal ilişkilerin, bireylerin ve grupların eylemlerini etkileyen bilgi girdilerinin düşünsel olarak düzenleme ve yeniden düzenleme sürecinden kaynaklanmaktadır.”²⁰

Toplumun doğrusal bir çizgide geliştiği kabulü, toplumların evrimsel gelişimi kuramlarını getirirken, üst-anlatılar ile gelişme çizgilerinin çerçevesi belirlenmiş oluyordu. Böylece bu çizgide ilerleme bir amaç olarak toplumların yönünü çizmede “araçsal akıl” kullanımını meşruiyet kazanıyordu²¹.

17. yüzyılda modernite gelişirken, insanı ve eğilimlerini, insan doğası kavramıyla tek bir biçime sokmuştur²². İnsanın onur ve değer bakımından eşit-

¹⁵ Aslan, Yılmaz, “Modernizme Bir Başkaldırı Projesi Olarak Postmodernizm,” s.96.

¹⁶ Berktaş, “Küreselleştikçe Parçalanmış Bir Dünyanın Düşünsel İzdüşümü: Postmodernizm,” s.1.

¹⁷ Kia, Moderniteden Postmoderniteye Egemenlik ve Hukuk, s.2.

¹⁸ Kia, Moderniteden Postmoderniteye Egemenlik ve Hukuk, s.3.

¹⁹ Kia, Moderniteden Postmoderniteye Egemenlik ve Hukuk, ss.24-25.

²⁰ Anthony Giddens, Modernliğin Sonuçları, Çev. Ersin Kuşdil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s.22.

²¹ Tekeli, Modernite Aşılırken Siyaset, s.248 vd.

²² Newton fiziğinin kabullerinin benimsenmesi, insan davranışlarını anlama, önceden tahmin etme ve kontrol etme imkanının insan davranışlarını bilimsel yönde incelenmesini beslemiştir. Hollinger, Postmodernizm ve Sosyal Bilimler, s.14.

liği ilkesi gelişmekte olan demokrasinin ayrılmaz bir parçası oldu²³. Aynı bağlamda insan devletin bir yurttaşı olarak devlette ilişkilendirilmiş fakat insan olmak bakımından etik açıdan insan varlığının geneliyle ilişkilendirilmemiştir. Modernite ve kapitalizmin gelişmesi sınıfları geliştirmiş, insan, liberal söylemde burjuvalar, Marksist söylemde proleterler kabul edilmekteydi.²⁴İktidara gelen burjuvazi sadece özerk bir “pazar” alanı yaratmakla kalmamış, aynı zamanda tabiatı ve toplumu da pazarlaştırmıştı. Toplumsal bir etkinlik olarak mübadelelenin pazarlaştırılmış bir toplumda gerçekleştirilmesine katkıda bulunan özerk bireyi gerektirir. Dünyevi, maddi bir epistemoloji imkanıyla, serbest mübadeleyle oluşan Pazar ekonomisi böylece birleşmekte ve dışsal şartlardan bağımsız bir bireyi varsaymaktadır. Bilgiyi arayan özne aynı zamanda pazarda da etkinlikte bulunan bir öznedir.

Evrensellik, bir grubun bütün üyelerini ilgilendiren, kişiden ve yerden bağımsız olarak dünyanın her yerinde aynı kabul edilip uygulanan durumları, yapıları ve özellikleri betimlemek için kullanılan bir kavramdır.²⁵ Modernlik ile ortaya çıkan yeni toplum anlayışı felsefi düzeyde toplum sözleşmesine dayanmaktadır.²⁶Toplum sözleşmesi ile insanlar kendi çıkarları için bazı haklarını yönetici gruba bırakmışlardır. Bu sözleşme anlayışı insan doğası ile ilgili görüşlerin üstüne yükselmiştir. Evrensel, ebedi, değişmez insan doğası olduğuna göre, bunlara yanıt verebilecek evrensel ahlak ve hukuk görüşleri de kurulabilir. Aydınlanma, evrensel geçerliliği olacak bir hukuk ve ahlak kurmaya çalışmıştır.²⁷ Evrensel geçerlilik iddialarını destekleyen bir diğer durum, bilginin nesnellğine ve bilimin doğa ve toplum yasalarını açıklayabileceğine dair oluşan güven ortamıdır.

Modern devlet ve doğuştan gelen haklar söyleminin temellendirilmesi sözleşmecî teorilerce üstlenilmiştir. Doğal hukuk, yeniçağda hukuku akıl ve toplumun çıkarlarına göre örgütlenmiş bir toplumda yaşayan insanın haklarını temel alır²⁸.

Immanuel Kant, modernitenin insanını ‘ergin insan’ olarak tanımlamaktadır. Akıl sahibi insan kendi kendini temellendiren, akıl aracılığıyla kendisini içsel eleştiriye tabi tutan insan olarak görür. “*Sapere Aude!* Kendi aklını kullanma cesareti göster.”²⁹Aydınlanmanın aşırı akıl vurguculuğuna ve özne merkezli modern felsefeye karşı Kant, yine akıl süzgeciyle eleştiren özneye işaret etmektedir. Kant’ın öznesi ‘kendi kendine hüküm koyabilen bir ‘kendiliğinden

²³ Kia, Moderniteden Postmoderniteye Egemenlik ve Hukuk, s.4.

²⁴ Ahmet Karadağ, “Postmodernite ve Kamusal Alan: Mutlak Hakikat Arayışının Sonu,” s.54-55.

²⁵ Karadağ, “Postmodernite ve Kamusal Alan: Mutlak Hakikat Arayışının Sonu,” Kamusal Alan ve Türkiye, Ankara, Asil Yayın Dağıtım, 2006, s.54.

²⁶ İnsan doğasının ne olduğu özellikle sosyal sözleşmeciler olarak nitelendirdiğimiz Hobbes, Locke ve Rousseau’nun görüşlerinde çok açık belirtilmiştir. Yeni toplum düzeni öngören düşünürler doğal olarak bu toplumun işler kılınması için insan doğasına belirli özellikler yüklerler ve düzenin insan doğasına uygun şekilde kurulmuş olduğunu göstermeye çalışırlar. Meşru bir düzen böylece doğal hukuka dayanarak kurulur.

²⁷ İlhan Tekeli, “Modernizm ve Postmodernizm Kavramları Üzerine,” Gösteri Dergisi, Sayı 138, Mayıs 1992; bkz. Tekeli, Modernite Aşılırken Siyaset, s.25 vd.

²⁸ Leo Strauss, “Tabi Hak ve Tarih,” Devlet Kuramı, Çev. Ozan Erözden, Ankara, Dost Yayınları, 2000, s.271-281.

²⁹ Immanuel Kant, “‘Aydınlanma Nedir?’ Sorusuna Yanıt”, Seçilmiş Yazılar, der. ve çev. N. Bozkurt, İstanbul, Remzi Kitabevi Yayınları, 1984, s. 213.

özne' olarak tanımlanabilir. Bireysel olarak olumsuzluktan kaçınılamasa da eleştiri sayesinde özne aklın sınırlarını görebilecek ve olumsuzluğu aşabilecektir.³⁰ Her türden belirlenmişlikten arınmaya yönelik bu yaklaşım özgürleştirilen bir eleştiri gücüdür³¹. Ancak tarihsel işleyişte, özellikle modern doğa bilimlerinin yöntemsel anlayışına paralel olarak aklın teknik kullanımının kamusal alanda tek yargıç konumuna yükselmesi, Aydınlanma idealinin giderek karşı çıktıklarına benzer biçimde tahakkümcü bir güce dönüşmesine neden olur. Bu açıdan Aydınlanma akılcılığı hem tahakkümden kurtarıcı hem de tahakküm edici bir boyuta sahiptir. Ancak aklın tahakkümcü ve tahakkümden kurtarıcı bir güç olarak her tanımlanışında, farklı bir niteliğiyle yargılanıyor oluşu gözden kaçırıldığında, Aydınlanmanın da tüm kazanımlarıyla birlikte mahkûm edilmesi tehdidi baş gösterir.

Modern çağ her şeyden önce öznel özgürlüğün damgasını taşıdı. Bu özgürlük, kişinin çıkarlarını akılcı olarak kollayabilmesini sağlayan medeni kanunla toplumda; siyasal iradenin oluşturulmasına katılımı eşit hak ilkesiyle devlette; ahlaksal özerklik ve kendini gerçekleştirme olanağıyla özel alanda ve nihayet, bu özel alanla ilişkili olarak, kişilerin kendilerini ifade edebilir hale geldikleri bir kültür birikiminin oluşturduğu geliştirici süreçle de kamusal alanda gerçekleştirildi. Birey açısından bakıldığında, nesnel tinin ve mutlak olanın taşıdığı biçimler, öznel tinin kendisini geleneksel yaşam tarzının doğa benzeri kendiliğindenliğinden kurtarabileceği bir yapı edinmişti. Bu süreçte birey hayatını burjuva, yurttaş ve insan olarak sürdürdü ve bu alanlar birbirinden ayrılarak bağımsız hale geldi. Geçmiş çağın bağımlılıklarından kurtulmanın yolunu hazırlayan bu ayrışma ve özerkleşme, tarih felsefesi açısından bakıldığında, aynı zamanda hayatın etik bağlamının bütünselliğinden de bir soyutlama ve yabancılaşma olarak yaşandı³².

Modern hukuku belirleyen unsurlardan biri olarak laiklik ile toplumlar herhangi bir dış otorite olmaksızın kendi meşruluklarını kendi ürettikleri ilkelere dayanarak temellendirirler. Dış otorite ortaçağda dinin toplum üzerindeki otoritesidir. Modernite özne ve öznenin aklına bağlı olarak tanımlanırken, bunun doğal sonucu olarak her şeyi belirleyen din dışlanmak zorundadır. Kapitalizm feodal düzenin hiyerarşik yapısında zincirlenmiş kul kavramı ile işleyemez. Bu nedenle meşruiyetini dinden alan yönetimler yerini laik iktidarlara bırakmak zorundadır.³³ Dinin kamusal yaşamdan dışlanarak, özel alana konumlandırılması ile insanın ve bilimin özgürleşmesi düşüncesi gelişerek modernitenin tüm siyasi ve felsefi düşüncesinde belirleyici bir unsur haline dönüşmesini getirir. Bu süreçte geleneksel toplum biçimi olan cemaatler çözülerek yerine cemiyetler alır.³⁴ Meşruiyetini toplum sözleşmesinden alan toplumlar (cemiyetler) devletle birey arasındaki ilişkileri geleneksel toplumlardaki gibi dinin otorite-

³⁰ Mehmet Küçük, "Postmodernin Modern Karakteri Ya Da Dönemleştirmenin İronisi," *Modernite Versus Postmodernite*, 2. Bs., Ankara, Vadi Yayınları, 1994, ss.209-210.

³¹ Ahu Tunçel, "Yöntem Ya da Eleştiri Yetisi Olarak Aydınlanma Akılcılığı," Çevrimiçi: http://www.tabularasadergisi.com/images/25-26/yil_9_25-26-Part6.pdf s.71 20/07/2015

³² Jürgen Habermas, "Postmodernliğe Giriş: Bir Dönüm Noktası Olarak Nietzsche," *Post Modernist Burjuva Liberalizmi*, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul, Sarmal Yayınevi, Temmuz 1995, s.55. (55-71)

³³ Müslüm Turan, *Postmodern Teori*, İstanbul, XII. Levha Yayınları, 2011, s.12 vd.

³⁴ Gencay Şaylan, *Postmodernizm*, Ankara, İmge Kitabevi, 2006, ss.56-57.

tesisi ile yürütemeyeceklerinden, tebaadan yurttaşına bir geçiş gerçekleşmiştir. Kapitalist üretim tarzının talep ve zorlamaları, seküler dünyanın yaratılmasının zeminini de oluşturur. Bu zemin aynı zamanda toplumsal değişimin, toplumsal rollerin çeşitliliğinin ve yaşam biçimleri seçmenin normalleşmesini sağlayan kültürel ve politik koşulları yaratmıştır. Rönesans'la birlikte insanın toplumdan ayrı bir birey, yaratıcı bir güce sahip ve biricikliği ile bir değer olduğu görüşü gelişmeye başlamıştır.³⁵

Feodalizmden kopuşta ilk gelişen kurumlardan biri de hukuktur. Yukarıda modernliğin biçimlenmesinde etkili olan her bir unsur modern hukuku da biçimlendirmiştir. Moderniteye hakim olan rasyonalite, hukuk alanında hukuki akıl hakim kılmıştır. Hukuki akıl, hukuksal kurumlarda ve devlet bürokrasisinde gerçekleşir. Bu kurumlara tabi olan bireylerde hak ve ödevlerin taşıyıcısı olarak kurullarla biçimlendirilirler. Kapitalist toplumun işlemesi açısından bireylerin davranışlarının hesaplanabilir, öngörülebilir, denetlenebilir ve örgütlenebilir olması gerekir. Ekonomiye ait gibi görünen akıl, hukuki akılın işlemesi açısından da geçerli hale gelir.³⁶

“Verimliliği buyuran iktisadi akıl'la, genel ve genelleştirilebilir ilkeler uyarınca hareket etmeyi ve tutarlılığı buyuran hukuki akıl'ın her ikisi de evrenselci ve gayrişahsi bir söyleme sahiptirler. ... Öncelikli varoluş biçimi kurumsal olan (hukukta ve devlet bürokrasisinin çeşitli organlarında cisimleşen) hukuki akıl, esas itibarıyla, mülkiyet sahiplerinin ve sözleşme taraflarının haklarını korumamak ve tanımlamak için zorunlu hukuki üstyapıyı sağlar. ... hukuki aklın tanımladığı toplumsal ahlak, özünde Kantçı bireysel haklar ve ödevler çerçevesi olup; mülk sahibi olma ve mübadele sözleşmelerine girme özgürlüğüyle birlikte buna karşılık gelen başkalarının özgürlüğünü olanak veren sınırlamalardan ibarettir. ... Bu bağlamda hukuki akıl tarafından tanımlanan haklar ve ödevler şebekesi iktisadi aklın gönderme yaptığı kapitalist toplum için zaruri olan adalet çerçevesini sağlar.”³⁷

Özet olarak “kapitalist ekonominin rasyonalitesi, siyasal ve hukuksal zeminlerdeyankısını bulur.”³⁸ Ekonomide piyasanın işleyişi için ileri sürülen “görünmez el” anlayışı kapitalizmin ideal modeli olarak hukuk ideolojisinde kendini “yurttaşların özgür ve eşit olması, devletin bireysel tercihlere müdahale etmemesi, sözleşme serbestisi, irade özerkliği, kişisel kazanç ve mutluluğun herkesin kendi tercihine bağlı olması ve kamu alanının da bunlarla uygunluk içinde tanımlanması ve işlemesi” şeklinde göstermiştir.³⁹

Postmodernizm ve Hukuk; Modernde Postmodern Kırılmalar

Daha eskilere de götürülebilmekle birlikte postmodernite (ve postmodernizm) kavramının 1934'de İspanyol yazar Federico de Onis tarafından, modernitenin ötesinde bir anlatımı ifade etmek ve moderniteye tepkisini belirtme için kullanıldığı söylenebilir. ⁴⁰Postmodernizm kavramı ilk olarak rasyonel mimariye

³⁵ Turan, Postmodern Teori, ss.19-20.

³⁶ Turan, Postmodern Teori, ss.38-41.

³⁷ Turan, Postmodern Teori, ss.42-43.

³⁸ Turan, Postmodern Teori, s.69.

³⁹ Mehmet Tevfik Özcan, Hukuk Sosyolojisine Giriş, 4. Bs. İstanbul, XII. Levha Yayınları, 2011, ss.161-162.

⁴⁰ Stanley J. Grenz, A Primer On Postmodernism, Michigan/Cambridge U.K.,William B. Eerdmans Publishing, 1996, p.15.

karşı bir başkaldırı şeklinde ortaya çıkar⁴¹. Başlangıçta postmodernizm sadece sanat alanında kendini göstermişken daha sonra sosyal bilim alanlarında yeni paradigmalara yol açmıştır⁴².

Postmodern düşünürlerin esin kaynakları arasında, Nietzsche ve Heidegger sayılmaktadır. Bugün Wittgenstein, Bataille, Deleuze& Guattari, Foucault, Levinas, Derrida, Lyotard, Baudrillard, Rotry, Jameson, Kristeva günümüzün postmodernistleri olarak değerlendirilmektedirler.

Modern ve postmodern arasındaki ilişki konusunda farklı görüşler mevcuttur. Postmodernizmin, modernin devamı ve aralarında bir süreklilik olduğu yönünde anlayışlar olduğu gibi, ikisinin bir birinden tamamen farklı, yani postmodernitenin modernden bir kopuş olduğunu ileri süren görüşler de mevcuttur. Heller ve Feher'e göre postmoderniteyi "dış çizgileri modernite" ile çizilmiş, moderniteyle problemleri olanların ileriye sürdüğü, "modernitenin daha geniş kapsamlı zamanı ve mekanı içerisindeki özel-kolektif zaman ve mekan"dır. Postmodernistler sonra olmayı isteyen ama modernin şimdisinde yaşayanlardır⁴³.

Genel olarak postmodern düşünürler, postmodernitenin bir devam olmadığını, geçmişten kopuk ve yeni bir tarihsel dönemi ifade ettiğini ileri sürerler. Bu düşünürler için postmodern aşamayı belirleyen unsurlar ileri teknoloji kullanan medya ve toplumsal ilişkilerde ortaya çıkan dönüşümdür. "Buna göre, bilişim ve iletişim alanlarında ortaya çıkan teknolojik atılımlar, yeni bilgi formları ve sosyoekonomik sistemdeki değişme postmodern toplumu oluşturmuş bulunmaktadır." Bu dönüşümü bazı düşünürler yeni bir bilgi anlayışı ve bilgi teknolojileri çerçevesinde değerlendirirken, neo-marksistler kapitalizmin yoğunlaşmış ve küreselleşmiş homojenitesi olarak kabul ederler⁴⁴. Bu bağlamda 1980'li ve 1990'lı yıllarda ortaya yoğun bir şekilde çıkan postmodern söylemin kapitalizmin evrimi ile ilişki içinde olup olmadığı sorusu gündeme gelir⁴⁵.

Postmodernitenin, Aydınlanma felsefesi ile bilimsel bilgi ve felsefe olan inancı yıkmakta olduğunu, akılcılığı reddederek aynı kuralların her yerde aynı olmasını gerektiren evrensel akla karşı⁴⁶ olduğunu savunurlar. Postmodern söylemi, ilerlemeci yaklaşımlara göre ilerlemesi ve iktidara gelmesi beklenen sınıfın zaafa uğradığı, ya da "insanlığın Özgürlük ve Adaletle doğru büyük yürüyüşündeki

⁴¹ Steven Best, Douglas Kellner, Postmodern Teori: Eleştirel Soruşturmalar, Çev. Mehmet Küçük, 2. Bs., İstanbul Ayrıntı Yayınları, 2011, s.26. Best ve Kellner, postmodern sanatı "yeni bir lakaytlık, yeni bir oyunculuk ve yeni bir eklektisizm" ile betimlerler.

⁴² "Postmodernizm, insanların oluşturduğu dünyaya ya da insan deneyimine özgü nihai hakikat arayışlarının sonunu; sanatın siyasal ya da misyonerce iddialarının sonunu; egemen üslubun, yerleşik sanatsal ölçütlerin, sanatsal kendine güvenin estetik zeminine ve sanatın nesnel sınırlarına yönelik ilginin sonunu ilan ediyordu." Zygmunt Bauman, Yasa Koyucular ile Yorumcular, Çev. Kemal Atakay, İstanbul, Metis Yayınları, ss.143-144.

⁴³ Agnes Heller, Ference Feher, Postmodern Politik Durum, Çev. Şükrü Argın, Osman Akınhay, Ankara, Öteki Yayınevi, 1993, s.7.

⁴⁴ Şeylan, Postmodernizm, s.127.

⁴⁵ Şeylan, Postmodernizm, s.129.

⁴⁶ Tekeli, Modernite Aşılırken Siyaset, s.42 vd.

geçici duraklamalardan biri” olarak görenler de vardır⁴⁷. Postmodernizmin “post” ekinden kaynaklanan bir sonralık, bir başkaldırı, (moderniteye karşı) anlamını da içermektedir. Sonuç olarak yapısal nedenlerle bir tanıma sahip olamayacak olsa da postmodernizm öncelikle temel hedefini ve söylemini modernlikle bir hesaplaşma olarak ortaya koymuştur. Diğer bir ifadeyle modernizm karşıtlığı, postmodernizmin içeriğini oluşturmaktadır.⁴⁸ Bunun sonucu olarak tartışmalar “post-“lar üzerinde yürümekle birlikte (postmodernizm, postkapitalizm, postendüstriyalizm, postmarksizm ve hatta postyapısalcılık vb. gibi) kavramlar hala modernitenin ikili kavrayışının (iyi/kötü, eril/dişil vb.) yürürlüğü nedeniyle modernite, rasyonalite karşıtlığı şeklinde yerini bulabilmektedir⁴⁹.

II. Dünya Savaşı sonrası Fransa’da halkın çoğunluğu tarafından yaşantılan değişim hissini ortaya koymak için yeni kitle kültürü biçimlerini, tüketim toplumunu, teknolojiyi ve modernleşmiş kentleşmeyi analiz eden yeni toplum teorileri ortaya çıkmıştır. Bu yeni toplumsal biçimler bazıları tarafından “post-endüstriyel toplum” olarak teorileştirilmiştir. Post-endüstriyel toplum, yeni bir ideolojinin altyapısı olarak da tanımlanabilir.⁵⁰ 1960 sonrası modernizasyon teorilerine dayanan toplum modellerine yönelik eleştiriler, aynı zamanda moral-kültürel kriz tanımlamasına dayanmaktaydı. Toplumsal dünyanın kavranabilir ve şekillendirilebilir olduğunun kabulüne dayalı modernliğin yaslandığı varsayımlar hakkında duyulan güçlü kuşku krizin temelinde yer alır⁵¹. 1980’li yıllara gelinirken Fransa’da başlayan sonra Amerika olmak üzere bütün dünyaya yayılan yeni postmodern teorilerin yükselmesi, bir dizi toplumsal-ekonomik, kültürel, teorik ve politik olayla birlikte değerlendirilebilir. Modern devlet, Batı merkezli idi. Postmodernite ise Avrupa merkezçiliğinin sonu, Amerika merkezçiliğinin ideolojisi olarak görülmektedir⁵².

Postmodernistlerin moderniteye yönelik temel eleştirileri iki noktada toplanır: “meta-anlatılar” ve “özne” kategorisi. Bir taraftan meta-anlatıların baskıcı ve talacı yönüne dikkat çekilirken, diğer yandan bireyin ve bireyselliğin sonu tezi ileri sürülmektedir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, postmodernistler “öznellik” kavramından ziyade, Descartes döneminden bugüne yasal, siyasal, bilimsel ve estetik söylemlere damgasını vuran tekil ve özcü “özne” kategorisine karşı bir savaş ilan etmişlerdir. Bu anlamda özne, aynı zamanda, postmodern söylemin karşı çıktığı meta-anlatılardan birini teşkil etmektedir.⁵³ Bilgi gibi özne de kurgudur. Öznellik, birlik kurgusunun retoriğidir⁵⁴. Özgür istenç bu kur-

⁴⁷ Aslan, Yılmaz, “Modernizme Bir Başkaldırı Projesi Olarak Postmodernizm,” ss.100-101; Bkz. Küçük, “Postmodernin Modern Karakteri Ya da Dönemleşirmenin İronisi,1994, s.204.

⁴⁸ Best, Kellner, Postmodern Teori: Eleştirel Soruşturmalar, ss.47-48. Necmi Zeka, “Yolları Çatallanan Bahçe, Aynalı Gökdelenler, Dil Oyunları ve Robespierre,” Postmodernizm, 2. basım, İstanbul, Kıyı Yayınları, 1994, s.8.

⁴⁹ Ahmet Çiğdem, Bir İmkan Olarak Modernite, İstanbul, İletişim Yayınları, 1997, s.7.

⁵⁰ Best, Kellner, Postmodern Teori: Eleştirel Soruşturmalar, ss.33-34. Bkz. Callinicos, Postmodernizme Hayır: Marksist Bir Eleştiri, ss.116-117 vd.

⁵¹ Peter Wagner, Modernliğin Sosyolojisi: Özgürlük ve Cezalandırma, Çev.Mehmet Küçük, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1996, s.249.

⁵² Kia, Moderniteden Postmoderniteye Egemenlik ve Hukuk, s.9.

⁵³ Zühtü Arslan, “Postmodern Söylem Ve İnsan Hakları,” Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 56-1, s.2.

⁵⁴ Callinicos, Postmodernizme Hayır: Marksist Bir Eleştiri, s.105.

guyula anlamlı bir başka kurgudur. Gerçek dünyada özgür istenç yoktur zaten. Ahlak, bireyler üzerinde güç uygulamanın bir aracıdır. Doğal ahlak, güdülerle yönlendirilen ahlaktır. Doğal olmayan ahlakta insanlar güdülerinin tersine hareket ederler. Rahipler, insanları köle gibi itaat ettirmek için günah kavramını yaratmışlardır. Özgür istenç de insanları sorumlu kılmak kurgulanmıştır. Mevcut düzen, cezalandırma gücünü kullanabilmek için insanlarını sorumlu kılmak zorundadır.⁵⁵ Hukuk, sorumlu tutabilecek hukuk kişisi kategorisini yaratmıştır. Hukuk kişinin yaptığından sorumlu tutulabilmesi için özgür iradeye sahip ve rasyonel olduğu kabulü ile sorumlu tutulabilir hale gelmişlerdir.

Postmodernizme göre dil kurucu bir özelliğe sahiptir. Modernizm dil ile insanların düşünsel ufkunu kurmuş ve ideolojisini insanların düşünme kalıpları olarak yerleştirmiştir. Aynı şekilde kapitalizm sadece ekonomik bir sistem değildir, aynı zamanda ideolojisinin sürekliliği için dili kendi ideolojisi içinde biçimlendirmiş, yapılandırmıştır. Dil, postmodernist yaklaşımla eleştirel bir niteliği bürünerek yıkıcı gücünü kullanmalıdır. Postmodernistler dili “iktidar biçimlerinin bir cisimleşmesi ya da gerçekleşmesi” olarak düşünürler, iktidarın meşruiyetinin parçalanması için dil yeniden yapılandırılmalıdır. Bu anlayışa göre her şeyin dil yoluyla gerçekleştiği gibi örtük bir iddiaya götürür⁵⁶.

Postmodernizm modernin bilim ve bilgi anlayışını da eleştirir. Modern bilim anlayışına göre bilmek, güç ve iktidar kurma aracıdır. Bilginin doğruluğu sayesinde, doğaya egemen olmak, toplumu planlamak mümkün hale gelir. Doğru ve yeterli bilgi ile etkili denetim yapılabilir. Bacon’ın dediği gibi “Bilgi güçtür”. Kontrol sahibi olmak demek ise, müdahale etme ve değiştirme gücüne sahip olmak demektir. Bunu postmodernist yaklaşımlar insanın sınırlanması, denetlenmesi ve meta-anlatıların baskısı olarak değerlendirirler. Bu nedenle buna karşı geliştirilen postmodernite, her şeyin bir bütün içinde belirli tanımlarla, kavramlarla sınırlandırıldığı, büyük teorilerle açıklanmaya çalışıldığı modern bilgi ve bilim anlayışını reddederek, dil aracılığıyla modern bilimin kurduklarını yıkmaya çalışır⁵⁷. Modern bilim yoluyla gerçeklik olarak ifade edilen şey, aslında temsil edilemezdir. Diğer bir ifadeyle tek bir gerçek olmadığı gibi, olan şey dil ile ifade edilemez. Çünkü olan ile dilin ifade ettiği şey aynı değildir. Gerçeklik çok katlılığını, çoğulluğunu, bölük pörçüklüğünü ve belirlenmemişliğini ileri süren⁵⁸ bu yaklaşımın modernitedeki gibi gerçeğin ne olduğu konusunda bir konsensuse ulaşma çabası dayaktır. Çünkü çoğulculuk anlayışı bir ortaklık bulma zorunluluğunu dışarıda bıraktığı gibi⁵⁹, bunun sonucu olarak uzlaşımaya dayalı olmayan adalet fikri ve pratiği de gerçekleştirilebilir. Diğer bir ifadeyle ihtilafa düşmüş iki tarafın ikisinin de hakları aynı oranda gözetilebilir. Yargılamanın bir kurama göre yapılması gerekmediğinden, yargılama çeşitli hamleler ve bunların sonuçlarının değerlendirilmesi ve dil oyunlarını da mümkün kılan

⁵⁵ Koch, Dionysosçu Siyaset,.

⁵⁶ Steven Connor, Post-modernist Kültür, Çev. Doğan Şahiner, İstanbul, YKY Yayınları, 2001, ss.314-315.

⁵⁷ Bauman, Yasa Koyucular ile Yorumcular, s.10-11.

⁵⁸ Best, Kellner, Postmodern Teori: Eleştirel Soruşturmalar, s.18.

⁵⁹ Connor, başka bir bağlamda “çoğul seslerin aslında rahat, mistik bir konjonktür oluşturduğu”na vurgu yapar. Fakat bence bu yorum çoğulluk konusunda her bağlamda kullanılabilir. Connor, Post-modernist Kültür, s.305.

bir çeşit müzakeredir.⁶⁰Aynı bağlamda modernlerin hukuktaki insanı ve tüm insanlığı kapsar şekilde kullandığı soyut kişi ve soyut insanlık kavramının genellemeci, evrenselci ve mutlakçı yaklaşımı yerine çoğul, tikel ve görelî somut insan söz konusudur⁶¹. Deleuze ve Guattari'ye göre postmodern insan bedeninin ve arzunun özgürleşmesiyle tanımlanırlar. Arzu insanı devindiren enerjidir. Tüm toplumsal ve tarihsel gerçekliği yaratandır⁶².

Sonuç olarak özetlersek postmodernite çoğulculuk, atomize birey, ideolojilerin yıpranmışlığı bakış açısından ve ayrıca dünyayı belirleyen değişkenlerin yeni biçimleri (ekonomik, sosyal, siyasal) yeni bir düşünce süreci olarak karşımıza çıkar⁶³. Gelecek kaygısı ve modeli olmayan postmodern söylemler toplumsal-ekonomik gelişmelere verilen eleştiri ve tepkilerden ibaret görünmektedir⁶⁴.

Postmodern Hukuk

İkinci Dünya Savaşı sonrası her alanda yaşanan kriz modern hukukta da karşılık bulmuştur. İki dünya savaşı, bu savaşlarda kullanılan silahlar ve tarihte görülmemiş kıyımlar, bilimin insan ve doğa aleyhine kullanılmasının getirdiği zararlar modernitenin sorgulanmasını getirmiştir⁶⁵. Kriz modern hukukun üzerinde durduğu yapı olan "güvenlik ve kaynağındaki vazgeçilmez teklüğün yok olmaya yüz tutması" ile ortaya çıktı. Hukuk alanında bunların yokluğu "öngörülebilirliğin yok oluşu"nu göstermektedir. Modern kurumlar, soyut sisteme ve özellikle uzmanlaşmış olmalarına dayanan güvene bağlı olarak etkinlik kazanırlar. Güven içinde yaşam bu tür kurumlarla sağlanan belirlilik ile mümkündür⁶⁶.

Postmodernist hukuk yaklaşımları 1980'lere kadar hukuka çok ağırlık vermemişlerdir Eleştirel Hukuk Araştırmaları'nın postmodern hukuk açısından hukukun ne olduğuyla ilgilenmesi ile postmodern hukuk çalışmalarının gündeme girdiğini söyleyebiliriz. Postmodern söylem doğası gereği hukuk alanında tartışıldığında, bütünleştirici, homojenleştirici bir normlar ve kavramlar sistemi olarak hukuku reddedecektir⁶⁷.

Postmodern hukuk anlayışı ancak modern hukuk anlayışını yıkarak kendisine yer açabilecektir. Modern hukuk soyutlama, sübjektivizm, aklın evrenselliği, basitlik, sadelik, genellik, devlet ve sivil toplum arasındaki ayırım ve öngörülebilir olmasına da dayanan güven ilkesi üzerinden işler. Postmodernizm, modern hukuku da yapıbozuma uğratak sökmeye çalışmaktadır. Ortaya koyduğu ilkeler; pragmatizm, süjenin merkez olmaktan çıkarılması, rölativizm, aklın birliği ve kesinliğine karşı çoğulculuk, karmaşıklık, yerellik, hukukun belirliliğine bağlı güven ilkesinin ortadan kaldırılması olarak sayılabilir. Post-

⁶⁰ Zeka, "Yolları Çatallanan Bahçe, Aynalı Gökdelemler, Dil Oyunları ve Robespierre," s.23- 27.

⁶¹ Mehmet Yüksel, Modernite, Postmodernite ve Hukuk, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2002, s.192.

⁶² Best, Kellner, Postmodern Teori: Eleştirel Soruşturmalar, ss.110-114.

⁶³ Kia, Moderniteden Postmoderniteye Egemenlik ve Hukuk, ss.8-9.

⁶⁴ Best, Kellner, Postmodern Teori: Eleştirel Soruşturmalar, s.31.

⁶⁵ Ahmet Ulvi Türkbay, "İki Soruda Postmodernizm ve Hukuka Yansımaları," İÜHFİM, C. LXI, S.1-2, 2003, s.178.

⁶⁶ Kia, Moderniteden Postmoderniteye Egemenlik ve Hukuk, s.5.

⁶⁷ Bkz. Adnan Güriz, Hukuk Felsefesi, 8 bs., Ankara, Siyasal Kitabevi, 2009, Sururi Aktaş, Eleştirel Hukuk Çalışmaları, İstanbul, Kazancı Yayınları, 2006.

modern hukuk bu ilkeleri öne sürerken konjonktürden beslenmektedir. Fakat henüz modern hukuk düşüncesini alt edecek güce ulaşmadığından, modern hukuk sistemi varlığını devam ettirecektir⁶⁸.

Postmodern teoriler toplum teorilerine saldırdıkları gibi, toplumsal olan kurumlara, normlara ve pratiklere de baskıcı, totalleştirici olduğu vb. iddialarıyla eleştirirler. Aklın getirdikleri reddedildiği oranda, modern hukuk zaten kusurlu, adaletsiz, baskıcı olduğu için, bu konudaki iddiaları çeşitlendirmek mümkündür⁶⁹. Toplumsala ilişkin herhangi bir olumlayıcı bakış açısından yoksun olan bu teoriler, öznelarası, topluluk veya dayanışmaya ilişkin normatif bir yaklaşım da geliştiremezler. Bu nedenle varolan normların, pratiklerin ve toplumsal ilişkilerin eleştirel değerlendirilmesinde de kapı açamazlar⁷⁰.

“Bölük pörçük ve libidinal varlık” olarak birey, “insanın ölümü”nün sonrasındaki postmodern birey olarak modern özne yerine konumlandırılır. Bu ise totalleştirici, tek tipleştirici insan kavramının ve onun özerkliği ve haklarının reddidir. Yeni arzu tarzlarının geliştirilmesi ve araçsal akıldan kurtulması amaçlanırken, özerklik, haklar ve adalet konularında bir dil geliştiremez. Arzu ve hazın bireyci vurgulanışı, doğal hukukun ve liberalizmin soyut insanına dayanan soyut özerklik, haklar ve adalet anlayışını dışlayarak, modern hukuku da yok etmeye çalışır. Hümanizmin temelinde yatan değerler karşıya alınarak, “hak ve özgürlüklerin savunulmasını mümkün kılan ahlaki bir dilin ölümünü” de gerçekleştirirler⁷¹.

Postmodernizmin savunduğu hukuksal çoğulculuk, pek çok hukuksal-sosyal yapının bir arada ve aynı düzlemde varolmasıdır⁷². John Griffiths, hukuki çoğulluğu “herhangi bir sosyal alan için, davranışın birden fazla hukuk düzenine uygun olarak meydana geldiği, ilişkiler durumu” olarak tanımlamaktadır⁷³. Çok hukukluluk örgütlü bir toplumda yaşayan küçük ya da büyük alt grupların, birbirinden farklı etnik, kültürel, dini ya da mezhep farkına göre ayrılmış kendi hukuklarının aynı zaman ve uzam içinde geçerli olmasıdır. Bir başka deyişle; devletin resmi, pozitif ve uygulanan hukuk sistemi dışında var olan, işleyen çeşitli ve başka hukuk kaynaklarının eş zamanlı olarak yaşaması ve uygulanmasıdır⁷⁴. Modern devletin pozitivist yaklaşımını, “hukuki merkeziyetçilik ideolojisi”dir; yani tek bir merkezden yürütülen hukuktur. Modern hukuk, yargılama alanında tüm yetkileri elinde topladığı gibi, tek biçimli ve devlet kurumları tarafından yürütülen hukuktur⁷⁵. Hukuksal çoğulculukta, hukuk sadece devletin iktidar tekeline ait olarak görülmez; yasa hukukun kaynaklarından sadece biridir. Diğer geleneksel hukukun kaynaklarından türeyen

⁶⁸ Kia, Moderniteden Postmoderniteye Egemenlik ve Hukuk, s.122.

⁶⁹ Kia, Moderniteden Postmoderniteye Egemenlik ve Hukuk, s.175.

⁷⁰ Best, Kellner, Postmodern Teori: Eleştirel Soruşturmalar, s.338. Bu noktada postmodernistlerle belli noktalarda buluşan Habermas’ın iletişimsel eylem kuramını hatırlamak gerekir. Tahakkümden bağımsız iletişim ve bunun sonucunda dayanışmayı geliştirmeyi amaçlayan Habermas, toplumsala ilişkin normatif bir açıklamada bulunmuş olur. Bkz. Jürgen Habermas, İletişimsel Eylem Kuramı, Çev. Mustafa Tüzel, İstanbul, Kabalıcı Yayınları, 2001.

⁷¹ Best, Kellner, Postmodern Teori: Eleştirel Soruşturmalar, ss.345-347.

⁷² Kia, Moderniteden Postmoderniteye Egemenlik ve Hukuk, s.122.

⁷³ John Griffiths, “What is Legal Pluralism,” Journal of Legal Pluralism, C: 24, 1986, p.2.

⁷⁴ Kia, Moderniteden Postmoderniteye Egemenlik ve Hukuk, s.123.

⁷⁵ Griffiths, “What is Legal Pluralism,” p. 2.

hukuksal düzlemler bir arada yaşarlar⁷⁶. Çok farklı sosyal alanların varlığı postmodernistler açısından hukuksal çoğulculuğun hem gerekçesini, hem kaynağını, hem de meşruluğunu oluşturur. Bu sosyal alanlar içinde etkin olan hukuk fiilen vardır ve diğer hukuklarla rekabet eder, etkileşime girer, müzakere eder, bazen uzlaşır, bazen yalnız kalır ve bağlam bağımlısı anlayışa göre hukuk pratikte öngörülemeyen ve karmaşık bir örüntü olarak tasvir edilir⁷⁷.

Çok hukukluluğu savunanlar, devletin artık tek hukuk yaratan kaynak olmaktan çıktığını ileri sürerler. İmparatorluklar, çok hukukluğun örnekleri olarak değerlendirilir. Roma İmparatorluğu'nda Roma vatandaşlarına 'ius civile' ile yabancılara 'ius gentium' uygulanması, heterojen hukukun bir örneğidir. Tarihsel örneklerden yola çıkıldığında tek hukukun devletlerin gelişmesine paralel olarak güyendeme geldiği görülür. Orta Çağ'da feodal düzen çok merkezli hukuku besleyen niteliktedir. Toplumsal siyasal yapıdaki hiyerarşik düzen, insanların sadece kendi sınıfları içinde eşit olmasını getirmektedir. Her ne kadar tanrısal hukuk insanları eşit kabul etse de, bu toplumsal hiyerarşik yapıyı kırmaya yönelik hukuksal bir anlayışı ortaya çıkarmamıştır. Hukukta çoğulculuk anlayışı modern öncesi dönemleri anımsatmaktadır⁷⁸.

Bugünkü koşullarda postmodernistler, hukukun artık zaten tek merkezden üretilmediği düşüncesini ileri sürmektedirler. Küresel hukuk, yerel ve ulusal hukukları biçimlendirmektedir. Bu açıdan bakıldığında birçok hukuk kaynağı vardır ve neredeyse eşdeğerdedirler. Çeşitli kaynaklardan çıkan hukuklar aynı konu, nesne ve süje üzerinde düzenleme yapmaktadırlar. Burada vaka postmodernistlerin iddiasından ettiği gibi çok hukukluluktan ziyade ulusal hukukların küresel hukukla biçimlendirilirken yeni bir sistemin ortaya çıktığıdır. Burada farklı hukuksal alanlar ve hukuk yaratan odaklar yeni bir normatif ağ oluşturmaktadır⁷⁹.

Kültürel görecelilik, çok hukukluğun dayandığı bir başka argümandır. Günümüzde göç olgusunun da beslediği çok kültürlü yaklaşım; dini, etnik, siyasi azınlıkların ulusal yapılar içinde bir değer ve demokrasiyi geliştirici bir unsur olarak öneme sahiptir. Demokrasinin ilkelerine dayanarak çok hukukluluk kendisine haklılık payı çıkartmaya çalışmaktadır. Daha çok demokrasi ve daha çok insan hakları talebi ile hukukta çoğulculuk talebini bir birine karıştırmamak gerekir⁸⁰.

Jean François Lyotard *Just Gaming* (Adil Oyun) adlı kitabında evrensel ve mutlak yargı ölçütlerine saldırır. Oyunların ve kuralların çoğulluğunda ve bunları bir kavram altında birleştiremediğimizde adalet problemi estetik yargı uygun bir model sunar. Bu kadar çoğulluklar arasında yargı bu nedenle belirleme işi değil, yansıtıcı olmalıdır. Çünkü yargı düzenlamsal bir bilgi (denotative knowledge) üretmez; birbirimizle etkileşimle bir düşünceden diğerine geçerek oluşur. Lyotard için postmodern adalet düşüncesi aklın tektipleştiriciliğine referans yapılmadan sunulamaz çokluk tarafından etkilendiğimizde ortaya çıkar. Bu nedenle adalet tanımlanabilecek bir kural değildir, fakat kuralların

⁷⁶ Kia, Moderniteden Postmoderniteye Egemenlik ve Hukuk, s.123.

⁷⁷ Griffiths, "What is Legal Pluralism," p.39.

⁷⁸ Kia, Moderniteden Postmoderniteye Egemenlik ve Hukuk, ss.124-126.

⁷⁹ Kia, Moderniteden Postmoderniteye Egemenlik ve Hukuk, ss.127-128.

⁸⁰ Kia, Moderniteden Postmoderniteye Egemenlik ve Hukuk, ss.130.

heterojenliği ve çoğulluğu içinde hareket eden ve karar veren bir yetidir. Bu bağlamda daha çok sanat üretimine benzer.⁸¹

Adalet yalnızca yerel, çok katlı ve geçici olarak nitelenir ve tartışma ve dönüşüme açıktır. Tüm söylemler dil oyunlarında hamleler olarak değerlendirilir ve daima bağlamı içinde değerlendirilerek adil dil oyunları gerçekleştirilir. Böylece bağlam bağlı ve sınırlı talimatlar sunan ve adaleti bunun içinde tanımlayan anlayış ortaya çıkar. Kural koyucu ifadeler (meli/malı) ile betimleyici ifadelerin (dır/dir) kıyaslanamayacağını, kural koyucu ifadelerin ancak özgüllüğü içinde değerlendirilebileceğini ve evrenselleştirmeye uygun olmadığını belirtir. İnsanların kurallara ihtiyacının olduğunu belirten Lyotard, fakat kural koyucu ifadeleri evrensellik iddiasında bulunmadan ortaya koymamız gerektiğini belirtir. Çünkü adalet çoğulluğu ve bir çokkathlıklar adaleti söz konusudur⁸². Çokkathlı adalet için ilk adım dil oyunlarının çokluğunun kabul edilmesi ve bunu kabul etmeyenlerin baskılarının reddedilmesidir. İkinci adım ise oyunun kurallarının yerel ve mevcut oyuncularla belirlenmesidir. Belirlenen kurallarının her zaman iptal edilebileceği de akıldan çıkarılmamalıdır. Artık meta buyurucular sınırlı sayıda değildir. Burada adalet arayışı paralojiktir, diğer bir ifadeyle adaletin meşrulaştırılması paralojiyle sağlanır⁸³. Bilineni değil, bilinmeyen üreten bu yaklaşım ile adalet bağlam bağlı olarak tanımlanır⁸⁴. Burada aslında söylenen kısaca modern hukukun çok farklı durumlarda, çok farklı kişiler için aynı şey değerlendirmesi yaptığıdır. Aynı durumlar, koşullar, kişiler vb. hiçbir olayda aynı olamayacağına göre, olayları benzer diye nitelendirip aynı kategoride değerlendirmek “tercihleri, tutumları, duyguları veya (bu değerlendirmeyi yapan hakim veya yetkili kişinin) ahlaki” karakterleriyle açıklanabilir.”⁸⁵ Ve bu nedenle de her bir yorum diğeri kadar değerlidir.⁸⁶

Postmodern hukukun da dayandığı ve uluslar arası alanda tartışılan esnek hukuk (soft law) kavramı 1970’lerde ortaya çıkmıştır. Modern hukukun emir kipindeki normunun yerini, daha yumuşak sanki emir değil de bir dilek hedef gibi ifade eden bir üslupta düzenlenmektedir. Bu üslup kural koyuculuktan çok, açıklayıcıdır ve aslında durumun müzakere edilebilir olduğunu göstermektedir. Modern hukukun genel, soyut ve emredici nitelikteki normunun yerini, “şart”, “ortak deklarasyon,” “tavsiye karar” gibi bağlayıcılığı belirsiz düzenleme almıştır. Esnek hukuk “birlikte yapma” düşüncesiyle yoruma dayalı ve uygulayıcıya geniş yetki veren niteliktedir. Ayrıca bir hukuk normunun uygulanması esnasında bir anlaşmazlık ortaya çıktığında yapılacak şey yorumun verili kültür içinde yapılmasıdır. Çünkü hukuki sorunun çözülmesi ancak bağlam çerçevesinde değerlendirilirse anlamlı bir çözüm olabilir. Burada dilin herhangi bir zorunlu anlamının olmadığını ve yorumla her seferinde başka bir anlam yüklenilebileceğini de hatırlatalım. Bu esnek anlayış hukukta çoğulculuk

⁸¹ Gary Aylesworth, “Postmodernism”, The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2015 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<http://plato.stanford.edu/archives/spr2015/entries/postmodernism/>>. 22/11/2015

⁸² Best, Kellner, Postmodern Teori: Eleştirel Soruşturmalar, ss.198-199.

⁸³ Tekeli, Modernite Aşılırken Siyaset, ss.40-42.

⁸⁴ F. Lyotard, Postmodern Durum, çev. A. Çiğdem, İstanbul, Ara Yayınları, 1990, s.50.

⁸⁵ Dennis Patterson, “Postmodernism/Feminism/Law,” Cornell Law Review, Vol. 77, Issue 2, January 1992, pp. 267-268. (254-317)

⁸⁶ Gerald P. Moran, “A Radical Theory of Jurisprudence: The ‘Decisionmaker’ as the Source of Law – The Ohio Supreme Court’s Adoption of the Spendthrift Trust Doctrine as a Model,” Akron Law Review, Vol.30, Issue 3, Spring 1997,p.417. (393-468)

ilkesine dayandırılabilir. Postmodern yaklaşım hukukta yerelliğin önceliğini vurguladığı oranda, esnekliğin gerektirdiği müzakere alanı kurulacaktır. Bu aynı zamanda farklı hukuk ağlarının birbirine geçmesi ve hukuklararası duruma gerçekleşir. Bu nedenle esnek hukuku çoğulculuk olgusunun başka bir yüzü olarak değerlendirebiliriz⁸⁷.

Hukukun bir diğer temel unsuru yargılama postmodern hukuk çerçevesinde iki açıdan tartışılır: Birincisi modern hukukun yargılama boyutu hukukun dili, gramatiksel yapısı, mantıksal ilkesi onu uygulayan hakimler, inceleyen teorisyenler ve hukukçular tarafından kapalı bir sistem haline getirilmiştir ve düzenin meşruiyeti için kullanılmaktadır. İkincisi uluslar arası alanda yargı mekanizmalarının yaygınlaşması dolayısıyla etkinliğinin giderek artmasıdır. Modern hukukta hukuk alanına dahil edilen sorunlar, soyut, genel kuralların olaya uygulanması, diğer bir ifadeyle yorumlanması yoluyla çözülür. Burada objektif hukuk kurallarının olaya uygulanması ile objektif bir yargılama yapıldığı varsayımına dayanılır. Adalet olmasa bile, haksızlıklara karşı yatıştırıcı bir hüküm ortaya çıkartılmaya çalışılır. Aslında bu sistemin bütününe bakıldığında yargılama sonucunda elde edilen hüküm bizi adalete değil, iktidarın işlevine götürmektedir. Yargılamada yapılan yorum, egemen kültürden bağımsız değildir ve bu nedenle hüküm liberal hukukun, diğer bir ifadeyle iktidarın teyit edilmesidir⁸⁸.

Özetle postmodern yaklaşımlara göre; doğal hukuk ortadan kalkmalı, hukuki sorunlara çözüm rölativist bir yaklaşımla çözümlenmelidir. Çünkü hakikat diye bir şey yoktur. Herkesi aynı kefeye koyan baştan savmacı genellemeler bizi adalete götürmez. Nesnellik yalandır. Her bir çıkar grubunun kendine göre bir hukuk yaklaşımı vardır. Bu nedenlerle hukuk bilimi ölmüştür. Her şey gider!!!⁸⁹

Sonuç

Descartes ile başlayan, Kant ve Hegel ile genişleyen modernite postmodernistlerin yoğun eleştirisi altındadır. Şurası açıktır ki modernizm birçok yönüyle kriz yaşamaktadır ve kriz modernitenin anlamlı insan temelli değerlerinin üzerini kapatmakta ve görünmez ya da kirli göstermektedir. Aklın bu kriz içinde çökmesi kaosu ve köktendinciliği beslemekte, insanların ötekine yönelmesini sağlamakta ve akıldışı olanı aklın gereği gibi sunmaktadır. Bu kaos insanların tutunabileceği hakikat yokluğunda insanları güvencesiz bırakmaktadır. Tutunulabilecek olan yerel, bölük pörçük olandır: Dini, etnik vb. anlayışlar gibi. Tarih boyunca insanlığa ışık tutmuş aydınlar da ellerindeki meşaleleri söndürdüklerinden kendileri de yollarını yitirmişlerdir. Gidecek yol, bulunacak hedef ve geleceğe yönelik kurucu arayış totalleştirme veya meta-anlatı veya kalıplara sokma olarak damgalandığından yapacak tek şey kendini mutlu etmektir. Bu anlayışa küreselleşmenin ideolojisi dışında nasıl bir anlam verilebilir?

⁸⁷ Kia, Moderniteden Postmoderniteye Egemenlik ve Hukuk, ss.148-149; Patterson, "Postmodernism/Feminism/Law," pp. 288-289; Moran, "A Radical Theory of Jurisprudence: The 'Decisionmaker' as the Source of Law – The Ohio Supreme Court's Adoption of the Spendthrift Trust Doctrine as a Model," p.467.

⁸⁸ Kia, Moderniteden Postmoderniteye Egemenlik ve Hukuk, ss.150-151.

⁸⁹ Edwin Fruehwald, "Postmodern Legal Thought and Cognitive Science," Georgia State University Law Review, Çevrimiçi <http://ssrn.com/abstract=94281211/07/2015>; Patterson, "Postmodernism/Feminism/Law," pp. 302-303.

Hukuk alanından baktığımızda ise postmodernizmin ve hukukun kullandığı paradigmaların birbirini dışlayıcı nitelikte olması nedeniyle, postmodern hukuk diye ortaya serdiğimiz bir takım unsurlar daha çok postmodernizmin varlık-nedensel niteliklerini, hukukun içine yerleştirmek şeklindedir. Diğer bir ifadeyle postmodern hukuk yaklaşımı için bütünlüklü bir sistem beklemek zaten yanlıştır. Modern hukukun işlemeye devam ettiğini, postmodern yaklaşımların da kendini hissettirdiğini söylememiz gerekiyor. Modernin kavram olarak hep yeniyi belirttiğini düşünürsek, postmodernin moderne ait yeni bir bakış açısı olduğunu da söylemek mümkün hale geliyor. “Tamamlanmamış bir proje olarak modernlik” postmodernin sorularına cevaplayıp tamamlanacak mı sorusunuyandırlamak için henüz erken görünmekte.

KAYNAKÇA

Akıncı, Abdulvahap, “Modern Ulus Devletlerin Doğuşu,” Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:34, Aralık 2012, ss.61-70.

Aslan, Seyfettin, Abdullah Yılmaz, “Modernizme Bir Başkaldırı Projesi Olarak Postmodernizm,” C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 2, ss.93-108.

Arslan,Zühtü, “Postmodern Söylem Ve İnsan Hakları,” Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 56-1, ss.1-21.

Aylesworth, Gary, “Postmodernism”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2015 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<http://plato.stanford.edu/archives/spr2015/entries/postmodernism/>>. 22/11/2015

Baran, Murat, “Avrupa’da Gelişen Modernlik ve Modernleşme Anlayışları ve Bu Anlayışların Türkiye’ye Yansımalarına Tarihi Sosyolojik Açıdan Bakış,” *Turkish Studies, International Periodical for the Languages and History of Turkish or Turkic*, Vol.8/11, Fall 2013, ss.55-79.

Bauman, Zygmunt,Yasa Koyucular ile Yorumcular, Çev. Kemal Atakay, İstanbul, Metis Yayınları, 1996.

Berktaş, Fatmagül, “Küreselleştikçe Parçalanana Bir Dünyanın Düşünsel İzdüşümü: Postmodernizm,” İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Yayın No:21-22, Ekim 1999-Mart 2000, s.1-12.

Berman, Marshall, Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor, Çev. Ümit Altuğ, Bülent Peker, 10. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları.

Best, Steven, Douglas Kellner, Postmodern Teori: Eleştirel Soruşturmalara, Çev. Mehmet Küçük, 2. Bs., İstanbul Ayrıntı Yayınları, 2011.

Callinicos, Alex, Postmodernizme Hayır: Marksist Bir Eleştiri, Çev. Şebnem Pala, Ankara, Ayraç Yayınevi, 2001.

Connor, Steven, Post-modernist Kültür, Çev. Doğan Şahiner, İstanbul, YKY Yayınları, 2001.

Çiğdem, Ahmet, Bir İmkan Olarak Modernite, İstanbul İletişim Yayınları, 1997.

Fruehwald, Edwin, “Postmodern Legal Thought and Cognitive Science,” *Georgia State University Law Review*, Çevrimiçi <http://ssrn.com/abstract=942812> 11/07/2015.

Giddens, Anthony, Modernliğin Sonuçları, Çev. Ersin Kuşdil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.

Grenz, Stanley J., A Primer On Postmodernism, Michigan/Cambridge U.K.,William B. Eerdmans Publishing, 1996.

Griffiths, John, "What is Legal Pluralism," Journal of Legal Pluralism, C: 24, 1986, pp.1-55.

Güriz,Adnan, Hukuk Felsefesi, 8 bs., Ankara, Siyasal Kitabevi, 2009.

Habermas, Jürgen, "Postmodernliğe Giriş: Bir Dönüm Noktası Olarak Nietzsche," Post Modernist Burjuva Liberalizmi, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul, Sarmal Yayınevi, Temmuz 1995, ss.55-71.

Harvey, David, Postmodernliğin Durumu, Çev. Sungur Savran, İstanbul, Metis Yayınları, 1997.

Heller, Agnes, Ference Feher, Postmodern Politik Durum, Çev. Şükrü Arın, Osman Akınhay, Ankara, Öteki Yayınevi, 1993.

Hollinger, Robert, Postmodernizm ve Sosyal Bilimler, Çev. Ahmet Cevzici, İstanbul, Paradigma Yayıncılık, 2005.

Kant, Immanuel, " 'Aydınlanma Nedir?' Sorusuna Yanıt", Seçilmiş Yazılar, der. ve çev. N. Bozkurt, İstanbul, Remzi Kitabevi Yayınları, 1984.

Karadağ, Ahmet, "Postmodernite ve Kamusal Alan: Mutlak Hakikat Arayışının Sonu," Kamusal Alan ve Türkiye, Ankara, Asil Yayın Dağıtım, 2006, ss.44-74.

Kia, Rukiye Akkaya, Moderniteden Postmoderniteye Egemenlik ve Hukuk, 2. Bs., İstanbul, Beta Yayınları, 2011.

Küçük, Mehmet, "Postmodernin Modern Karakteri Ya Da Dönemleştirmenin İronisi," Modernite Versus Postmodernite, 2. Bs., Ankara, Vadi Yayınları, 1994, ss.199-226.

Lyotard, F., Postmodern Durum, çev. A. Çiğdem, İstanbul, Ara Yayınları, 1990.

Moran, Gerald P., "A Radical Theory of Jurisprudence: The 'Decisionmaker' as the Source of Law – The Ohio Supre Court's Adoption of the Spendthrift Trust Doctrine as a Model," Akron Law Review, Vol.30, Issue 3, Spring 1997,pp.393-468.

Osborne, Peter, "Modernity is a Qualitative, not a Chronological Category: Notes on the Dialectics of Differential Historical Time," Postmodernism and the Re-reading of Modernity, Ed. Francis Barker, Peter Hulme, Margaret Iversen, Manchester, Manchester University Press, 1992, pp.23-45.

Özcan, Mehmet Tevfik, Hukuk Sosyolojisine Giriş, 4. Bs. İstanbul, XII. Levha Yayınları, 2011.

Patterson, Dennis, "Postmodernism/Feminism/Law," Cornell Law Rievew, Vol. 77, Issue 2, January 1992, pp.254-317.

Strauss, Leo, "Tabi Hak ve Tarih," Devlet Kuramı, Çev. Ozan Erözden, Ankara, Dost Yayınları, 2000, ss.271-281.

Şaylan, Gencay, Postmodernizm, Ankara, İmge Kitabevi, 2006.

Tekeli, İlhan, "Modernizm ve Postmodernizm Kavramları Üzerine," Gösteri Dergisi, Sayı 138, Mayıs 1992.

Tekeli, İlhan, Modernite Aşılırken Siyaset, Ankara, İmge Kitabevi, 1999.

Tunçel, Ahu, "Yöntem Ya da Eleştiri Yetisi Olarak Aydınlanma Akılcılığı," ss.70-82, Çevrimiçi: http://www.tabularasadergisi.com/images/25-26/yil_9_25-26-Part6.pdf s.71 20/07/2015

Turan, Müslüm, *Postmodern Teori*, İstanbul, XII. Levha Yayınları, 2011.

Türkbağ, Ahmet Ulvi, "İki Soruda Postmodernizm ve Hukuka Yansıması," *İÜHFM*, C. LXI, S.1-2, 2003, ss.175-183.

Wagner, Peter, *Modernliğin Sosyolojisi: Özgürlük ve Cezalandırma*, Çev.Mehmet Küçük, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1996.

Yaşar, Gamze Aslan, "Ortaçağdan Günümüze "Modernite": Doğuşu ve Doğası", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 4, Sayı 7, Aralık 2011, ss.10-26.

Yüksel, Mehmet, *Modernite, Postmodernite ve Hukuk*, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2002, s.192.

Zeka, Necmi, "Yolları Çatallanan Bahçe, Aynalı Gökdelenler, Dil Oyunları ve Robespierre," *Postmodernizm*, 2. basım, İstanbul, Kıyı Yayınları, 1994.

ÖZEL HUKUK